

Opponensi Vélemény

Nagy Levente

A román reformáció, mint magyar-román kulturális és irodalmi transzferjelenség a 16.-17. században

Nem lehet eléggé méltatni Nagy Levente hiánypótló munkáját. Csaknem nyolcvan év eltelt azóta, hogy a magyar szakirodalomban összefoglaló monográfia jelent meg Juhász István tollából a román reformáció témájáról. Azóta azonban számos új forrás került napvilágra, korábban ismert művek kritikai kiadásainak sora jelent meg román kutatók munkálkodásának eredményeként, és tekintélyes számú tanulmány tárgyalta a kérdést a román nyelvű szakirodalomban, de több nagy európai nyelven is. Nagy Levente most megkísérelte, hogy az így összeállt egész anyagot, szigorú forráskritikával, a nemzetközi szakirodalomban kialakult újabb szempontok és módszerek felhasználásával egységes képbe szerkessze.

Ahogy a szerző írja értekezése elején a román reformáció megítélése az eddigiek folyamán két pólus között mozgott. „A magyar irodalom és egyháztörténetek az erdélyi fejedelmek és arisztokraták minden erőszaktól mentes, csupán hitbuzgalomból és kegyességtől vezérelt civilizatorikus aktusát látták a román reformációban...” A román szerzőket viszont bizonyos mártírologikus szemlélet jellemezte. Elsősorban olyan eszközként értelmezték a reformációt, melynek segítségével Erdély kiváltságos urai el akarták szakítani az erdélyi románokat Kárpátokon túli hittestvéreiktől. (4 lap.) Bizonyos értelemben mindkét felfogás a 18.-19. századi nacionalizmus gondolkodásában gyökerezik, s kialakulásuk korszaka legalábbis érthetővé, ha nem is elfogadhatóvá teszi mindkét szemléletet. A magyarországi tudományosságban kialakult álláspont talán közelebb állt a forrásokhoz és az egykori viszonyok jobb megértéséhez, de természetesen további árnyalásra szorul. Elsősorban a román népi élet alaposabb ismerete és a románság egyházai állapotának, működési mechanizmusainak mélyebb megértésével lehet eljutni az egykorú valósághoz közelebb álló leíráshoz – fejti ki Nagy Levente.

A feladat nem volt egyszerű. Nehezítette a források szórványossága, nehéz hozzáférhetősége. Nem egyszerűen csak elolvasni, vagy újra olvasni, aztán értelmezni kellett a forrásokat, hanem igen gyakran feltárni, megvizsgálni hitelességüket, leleplezni a hamisításokat. Nehezítette a feladatot, hogy sokszor különböző ideologikus értelmezések társultak számos forráshoz. Továbbá, hogy a huszadik század súlyos történeti eseményei következtében különböző érzékenységeket sérthet egy-egy kérdés új megközelítési módja. Nehézséget jelentett az is, hogy a magyar tudományosság a II. világháború vége óta gyakorlatilag hallgat a témáról. A román szakirodalom viszont számos új forráskiadvánnyal járult hozzá egyes kérdések elmélyültebb vizsgálatához, ugyanakkor értelmezéseikben sokszor tovább éltek a nacionalizmusban gyökerező mártírologikus nézőpontok. Az

utóbbi időben azonban olyan kutatók is porondra léptek, akik modernebb és objektívabb szempontokból vizsgálták a román reformációt: „A román kutatók új generációja igyekszik szakítani a régi beidegződésekkel, nem beszélnek már erőszakos magyarosításról, hanem sokkal inkább a reformációt olyan lehetőségnek látják, mely az erdélyi román egyházat közelebb vitte a nyugat-európai kultúrához. Ezek a kutatók egyetemes kulturális reformról beszélnek, amely minden egyházat kisebb-nagyobb mértékben megérintett” Mind e mellett számolnia kellett Nagy Leventének a reformáció kutatásának újabb európai paradigmáival, amelyek leginkább a konfesszionalizáció kérdésköre körül bontakoztak ki. Továbbá azzal a ténnyel, hogy az európai kutatás gyakran nagy érdeklődéssel fordult az erdélyi reformáció, azon belül pedig a románság reformációja felé, annak különlegessége és az európai viszonyok látószögéből nehezen érthető jelenségei miatt.

Nagy Levente ebben a szinte kaotikus helyzetben talált egy olyan nézőpontot, amely reményt nyújt arra, hogy segítségével átfogó leírást lehessen készíteni az erdélyi románság és a reformáció viszonyáról. Ez a nézőpont a köztes identitás, köztes kultúra fogalma. E fogalmat járja körül a disszertáció, ennek mibenlétét próbálja tisztázni, mikor teljességre törekedve áttekinti a románság reformációjának forrásait, kiemelkedő személyiségeinek munkásságát, tevékenységét, mint például Johann Benkner, Johann Hirsch, Mihail Halić, Cyrill Lukariosz, Brankovics Száva, Csulai György, etc. „A jól meghatározható nemzeti kultúrák között – írja – létezik egy köztes, több identitású kultúra is, mely egyszerre tartozhat két különböző letisztult nemzeti kultúrához. Nos a román reformáció par excellence ilyen jelenség. Ennek a köztes irodalomnak és kultúrának a történetét nem lehet egyik nemzeti kultúra, vagy irodalom szemszögéből sem jól megírni. Épp ezért a román reformáció a 16.-17. századi magyar irodalom román részének a története. Persze ez fordítva is igaz a román reformáció a 16.-17. századi román irodalom magyar részének története” (15. lap) Ez messzire vezető gondolat akkor is, ha éppen Nagy Levente elvégzett munkája alapján a mondat második felét kissé másképpen fogalmaznám. A román reformáció irodalma a román irodalomnak erős magyar vallási és művelődési hatások által, igen nagy részben románul is tudó magyar anyanyelvű alkotók által született, létrehozott része, hiszen mégsem mondhatunk megszorítások nélkül a román irodalom magyar részének egy teljes egészében román nyelvű szövegegyüttest. De amint mondtam ez a megállapítás igen messzire vezető gondolat. A sok nemzetiségű Magyarországon sok ilyen köztes jelenség létezett, de volt egy köztes nyelv, a latin és egy egységes, főként jogi-politikai tartalmú hungarus-tudat, amelynek segítségével és keretében elhelyeződtek a köztes vagy az éppen elkülönülés felé mutató elemek. Fontos azonban tudatosítani, hogy minden „ilyen köztes jelenség” egyedi körülmények között alakul ki. Nagy Leventének éppen ezt az egyediséget sikerült megragadnia.

A továbbiakban megpróbálom igen röviden vázolni a disszertáció fontosabb témaköreit, illetve kiemelek néhány olyan filológiai részletet, amelyek szűkebb kutatási területem szempontjából

számomra különösen jelentősek. Végül teszek néhány javítási észrevételt és javaslatot arra nézve, hogy milyen formában volna érdemes publikálni Nagy Levente eredményeit.

A disszertáció először a lutheranizmusnak az erdélyi románság körében mutatkozó, korai nyomait regisztrálja. Ez az időszak az 1540 évektől az 1560-as évek derekáig tartott. Néhány szebeni román nyelvű nyomtatvány, köztük egy Luther káté és Evangéliumos könyv, Honter brassói és barcasági tevékenysége, Despot vajda moldvai intézkedései, és a Nyugat-Európából kiinduló protestáns térítési kísérletek, Martin Crusius, Stephan Gerlach, David Chytraeus ez irányú elképzelései kerültek itt terítékre.

Legfontosabb tanulsága e résznek, hogy amíg a görög, szerb, ruszin népesség körében ezek a kísérletek eredménytelenek maradtak, úgy tűnik az erdélyi románság körében volt fogékonyság a reformáció tanításai iránt, talán, mivel több vallású vidéken és távolabb éltek a keleti orthodoxia központjaitól, s ezért jobban ismerhették a latin keresztyénséget, mint a szerbek, görögök, ruszinok.

Honter halála után két brassói bíró Johann Benkner és Lucas Hirsch, akiknek felesége valószínűleg román volt, Coresi diakónus nyomdájára támaszkodva már komoly eredményeket ért el. Már itt is megmutatkozik, mit jelent a köztes kultúra fogalma. A Coresi által valószínűleg a bolgárszegi iskola diákjai számára nyomtatott katekizmus fő forrása Batizi András Luther nyomán írt kis kátéja volt. Ebben a kérdésben, mint az értekezés számos más pontján, elmélyült forráskutatással egészítette ki Nagy Levente az eddigi eredményeket. Megállapítása szerint a román fordító szabadon dolgozta fel Batizi szövegét, de egyértelmű, hogy azt követi, és néhol szó szerint fordítja. Azért emeltem ki itt ezt a megállapítást, mivel ebben az opponensi véleményben nem lesz hely a gyakorlatilag minden elemzett mű esetében elvégzett, sokszor kifejezetten briliáns forráskutatás külön-külön való méltányolására.

Az 1560-as évek folyamán János Zsigmond vallásügyi intézkedései új helyzetet teremtettek. „János Zsigmond uralkodása alatt volt olyan törekvés, hogy az egész erdélyi románságot a reformált egyház keretei közé szorítsák.” Ez nyilván nem jelenthetett valamiféle dogmatikailag megalapozott protestantizmust, hanem elsősorban az éneklésben és igehirdetésben a román nyelv használatát, és némely babonáságnak tartott korábbi szokás háttérbe szorítását, illetve lehetővé tették a megözvegyült papok újra házasodását. Mindenképpen ki kell itt emelni a disszertációnak azt az erényét, hogy nemcsak a román vallásgyakorlatba beszivárgó, többnyire magyar vagy szász hatásra megjelenő protestáns gondolatokra, szövegekre mutat rá, hanem figyelemmel kíséri a románsághoz kapcsolódó egyházszerkezeti és egyházpolitikai kérdések alakulását is, így adva igen komplex képet tárgyáról.

A János Zsigmonddal kezdődő időszak talán legfontosabb terméke a disszertáció által első román kálvinista prédikációs kötetnek nevezett *TâlcuŃ evanghelior*. Bár a kálvinista jelzõt ebben az időszakban – és véleményem szerint az erdélyi román reformáció egész folyamán később is, csak

nagy óvatossággal lehet használni, hiszen kiforrott kálvinista dogmatikai rendszer egyik elemzett munkában sem jelenik meg – mégis komoly érv áll e megállapítás mögött. A *Tâlcu*ban ugyanis szó szerinti fordításban található meg Melius Juhász Péter *Válogatott prédikációk* című kötetéből a Kiskarácsonyra szóló beszéd. Azt is alaposan bizonyítja szerző, hogy a román szöveget nem közvetlenül a magyar kiadásból készítette a fordító, hanem a ruszin nyelvű Nyagovai Postillából. Megjegyzem, hogy a disszertáció 60. lapján többször is az olvasható, például a 163. lábjegyzetben, hogy a Nyagovai Postilla szerkesztője egyes passzusokat kihagyott a román szövegből. A fentiekből következően azonban nem a ruszin szerkesztő kihagyásairól, hanem a román fordító betoldásairól kellene beszélni.

A *Tâlcu*val egybekötött, Heltai Gáspár 1559. évi agendáján alapuló Molitvenic pedig arra nézve bizonyíték, hogy ekkorra kialakuló félben volt egy protestáns színezetű, román nyelvű vallásgyakorlás. Az pedig a köztes kultúra fogalma alá sorolható, hogy a *Molitvenic* függelékében megtalálható románul Szegedi Gergely néhány éneke és Huszár Gál 1560.évi énekeskönyvének egyes darabjai, valamint felismerhető Benczédi Székely István magyar zsoltafordításának hatása.

A Báthoryak egyházpolitikája némi változást hozott a megindult folyamatokban. Báthory István „elismerte az erdélyi román egyháznak a Kárpátokon túli román egyházzal való összetartozását. Két román egyházat hozott létre Erdélyben. Egyrészt megmaradt a reformált román püspökség, másrészt pedig azok a románok is kaptak püspököt, akik nem akartak áttérni a reformációra (76-77 lap). „Azzal, hogy a Báthoryak nem akarták egységesen az egész erdélyi románságot sem a katolikus, sem a protestáns hitre téríteni... mérsékelték a román közösségen belül a vallási konfliktusok kialakulásának veszélyét” (80. lap), de nehezítették vele a protestantizmus terjedését.

Mindezzel együtt Nagy Levente szerint a XVI. század végére minden készen állt ahhoz, hogy a reformáció a románság körében is sikereket érjen el (97. lap). Volt román káté, evangéliumok, zoltárok, énekeskönyv, agenda prédikációk. Ennek ellenére sem tudott megerősödni a román „kálvinista” egyházszervezet Erdélyben, hanem a későbbiekben egy hibrid, transzkulturális és transzkonfessionális egyházszervezet alakult ki.

E gondolatmenet kapcsán megjegyzem, hogy véleményem szerint a reformáció elterjedésének előfeltétele egy, a latin kereszténység teológiájában képzett, viszonylag nagy létszámú klerikus réteg megléte. Magyarországon és másutt is a reformáció első generációja a római egyház papságából verbuválódott, a római egyház intézményeiben nyerte kiképzését. A románság köréből azonban hiányzott az a papi-értelmiségi középréteg, amely a reformáció szellemiségét széles körben – divatos szóval élve – disszeminálhatta volna. Hiányoztak azok a társadalmi középrétegek is, polgárság, végvári katonaság, nemesség, mintaadó arisztokrácia, amelyek Magyarországon befogadóként vettek részt a reformációban. Ilyen körülmények között természetes, hogy a reformátori eszmék csak korlátozott mértékben terjedhettek. A XVII. században többnyire a központi hatalom által indított

kezdeményezések ugyan jelentős hatást gyakoroltak a románság egyházi szervezeteire és vallásgyakorlására, de alapvető átalakításukhoz, átalakulásukhoz nem voltak elegendőek. Az új egyházak liturgiai, tanításbeli, jogi, szervezeti elkülönülése és kiépülése, a felekezeti öntudatok határozott megerősödése Magyarországon is mintegy 120-130 évre elhúzódó folyamat volt. Minden tekintetben helytálló tehát Nagy Levente álláspontja, hogy ilyen körülmények között vallásilag és kulturálisan is csupán egy köztes állapot alakulhatott ki a protestantizmus és a keleti orthodoxia között.

Ennek a folyamatnak első állomásaként Bethlen Gábor valláspolitikáját és Kirill Lukarioszhoz fűződő kapcsolatát tárgyalja a disszertáció. Bethlen idejében, mint már korábban is, a románságnak két egyháza volt, egy reformált és egy orthodox. De a reformált gyülekezetek ettől kezdve kétféle *jurisdictio* alá tartozhattak. Vagy a reformált román püspök alá, vagy a kálvinista magyar püspök felügyelete alá helyezték magukat. A kálvinista püspök azonban tartózkodott attól, hogy az erdélyi román egyház struktúrájába mélyen beleavatkozzon. Az egyetlen eszköz, amivel szabályozni akarták a lényegében görög keletiségben megmaradó románok hitéletét, csak a püspök kinevezések alkalmával aláíratott kondíciók voltak, később pedig a vizitációk rendszere. Ezek egyrészt román iskola és nyomda állítására kötelezték aláírójukat, egyébként alapvetően a társadalmi fegyelmezés eszközeiként működtek. A román kutatók borzalmas megaláztatást és az orthodoxia eltörlését célzó támadást láttak mind ebben, pedig ez a rendszer valójában nagy játékteret engedett a román gyülekezeteknek, hova álljanak (140. lap).

A Bethlennel kezdődő korszakra vonatkozó kutatási eredmények közül csupán néhányat emelek ki. Mellőzöm most az olyan nagy erudícióval feltárt témákat, mint például a Bethlen által lefordíttatott, de elveszett román Biblia kérdése, vagy Alsted és Bisterfeld Lukarioszal folytatott levelezése, illetve Lukariosz életének és teológiai nézeteinek alapos ismertetése. Külön csemege a Kemény József által meghamisított Lukariosz levél elemzése. Érdekességként jelzem, hogy Keménynek a XV. század végi budai könyvkereskedőkre vonatkozó hamis adatait Borsa Gedeon leplezte le egy tanulmányában. Az RMNy appendix tételei pedig igen sok, csak Kemény által „látott”, valójában sohasem létezett könyvről számolnak be.

Csak futólag és szemezgetve említem a román reformációnak a szóban forgó korszakban keletkezett, és a disszertációban kimerítően tárgyalt fontosabb forrásait. Ilyen a *Scutul catichismusului* (1656), magyarul a *Katekizmus pajzsa* című vitairat (RMNy 2641). Alsted románra fordított kiskátéjára (Preszáka 1642, RMNy 1958) Varlaam moldvai mitropolita felelt. Varlaam írására volt viszont válasz a *Scutul*, amelynek mély tartalmi elemzését e disszertációban olvashatjuk először. Szerzője minden bizonnyal Csulai György, II. Rákóczi György udvari papja volt. A *Scutul* valójában a reformált román prédikátorok számára készült kézikönyv. Van benne vitairat és káté, s ezek valóban egyértelműen kálvinista szövegek. A káté után agenda, a keresztelés, az úrvacsora és a házasság

kiszolgáltatásnak rendje olvasható. A függelékben található imádságok pedig részben az oppenheimeri Bibliából, részben az 1638-ban kiadott Heidelbergi Kátéból származnak.

A *kondíciók, irénizmus, népi vallásosság* című fejezet egyik oldalról bemutatja azokat a teológiai elgondolásokat, amelyek talaján az erdélyi reformátusok megpróbálták hitelveiket érvényre juttatni, a másik oldalról pedig leírja a befogadói közeg hitbeli és egyházi állapotait. A távolság meglehetősen nagy volt a két világ között. Az érvényre juttatás eszközei a gyakorlati egyházi életben a már említett kondíciók és vizitációk voltak, a hitéletben pedig a vallás gyakorlásához legszükségesebb szövegek, a Biblia, a Zsoltárok és egyéb énekek, prédikációk, katekizmusok román nyelven való kinyomtatása. Ezekről remélték az irénikum eszméjének elkötelezett hívei az igazság önerejéből megszülető fokozatos győzelmét. A gyakorlati intézkedéseknek alig vagy csupán csekély eredményei voltak, az utóbbiak hatása viszont hosszú távon kisugárzott a román művelődésre. A kettő együttes eredményeként pedig Erdély több vidékén elég nagy számban alakultak ki olyan gyülekezetek, amelyek román nyelvű liturgiát használtak, és megőrizve ugyan az orthodoxia számos jegyét, a tanításban a kálvinizmushoz álltak közel.

A románul kinyomtatott szövegek két legfontosabb darabja az 1648-ban kiadott *Újtestamentum* és az 1651. évi *Zsoltárok*. Már a *Scutul* ismertetéséből is kitűnt, hogy a Csulairól a magyar szakirodalomban kialakult elmarasztaló vélemény nem reális. Az *Újtestamentum* és a *Zsoltárok* közreadásában kifejtett, és Nagy Levente által meggyőzően dokumentált tevékenysége egy teológiailag elsőrangúan művelt, kiváló egyházpolitikus arcképét tükrözi. A román *Újtestamentum* alapforrása az *Osztrohi Biblia* (1581), de használták elkészítése során Thédore de Bèze latin szövegét, és valószínűleg a Vulgátát is. Az alapvetően Silvestru szerzetes által elkészített szöveget Csulai egy román segítő társával a *Vizsolyi Bibliára* támaszkodva emendálta. A részben ugyancsak Csulai által írt kísérő szövegek, paratextusok elmélyült elemzése azt bizonyítja, hogy az elkészült munka az erdélyi kálvinista értelmiség szellemi horizontját, az európai vitákban való tájékozottságát tükrözi. Ez az elemzés igen jelentős adalék a magyarországi bibliakiadások történetének jobb megismeréséhez. Ugyanez érvényes a Zsoltároskönyvről írottakra nézve is.

A következő nagy fejezet egy nyomtatott és öt kéziratos román nyelvű énekeskönyvet mutat be. Tisztázza ezek egymáshoz való viszonyát. Rögzíti, hogy a fennmaradt források két íráshagyományhoz tartoznak. A fejedelmi nyomda kiadványai cirill betűsek, az énekeskönyvek a magyar helyesírásra támaszkodva latin betűkkel készültek.

Az énekeskönyvek forrásai között igen markánsan megfogható a magyar kálvinista hagyomány. Újfalvi Imre énekeskönyve, Szenci Molnár Albert zsoltárai, sőt még Milotai Nyilas István agendája is. Összeállítóik, másolóik – állapítja meg Nagy Levente – románul tudó magyar értelmiségiek és prédikátorok voltak. Minden bizonnyal ők fordították az énekeket románra a két nyelvű, magyarul nem jól tudó, főként Hátszegi és Karánsebes környéki hívek számára. Nem magyarosítás folyt tehát a

reformáció leple alatt, hanem épp fordított folyamat játszódott le, a magyar papok alkalmazkodtak a román nyelvű gyülekezetekhez (242. lap). Imponáló a *függelékben A 16-17. században románra lefordított magyar kálvinista énekek jegyzéke*, amely összesen 102 tétet tartalmaz.

A Michael Haliciusról szóló fejezet azt villantja fel, hogyan tudott egy román értelmiségi beilleszkedni az erdélyi szász és magyar értelmiségi közegbe. Nagyon tanulságos az életpálya végső értékelése: „Az a román egyházi (Oláh Miklós, Bujtul György, Ivul Gábor), vagy világi értelmiségi, aki be kívánt lépni a magyarországi és erdélyi latinista humanisták körébe, kettős frusztrációra számíthatott. Egyrészt nem volt egyenrangú, nemhogy a magyar, de még a többi, más etnikumú (elsősorban szász, szlovák, vagy horvát) társával sem, másrészt folyamatosan szembesülnie kellett azzal, hogy a dicső ókori latinitas egyetlen közép-kelet-európai örökösei a románok a latin műveltség tekintetében minden más nemzetnél siralmasabb helyzetben vannak. A románok latin eredete és a közép- valamint koraújkorban megtapasztalható társadalmon kívülisége tehát a humanista elit köreiben zavarólag hatott” (273. lap). Ezen összegzés kulcsszava a társadalmonkívüliség. Az ehhez kapcsolódó problémakör alapos tárgyalása és feltárása történelmi feladat volt és lesz.

Az utolsó fejezet, *A kálvinista unió kudarca – a katolikus unió sikere* ismét bemutat és elemez néhány, magyar forrásra támaszkodó román könyvet, mint például Ioan Zoba *Sicriul de Aur* (Arany koporsó) című halotti mintaprédikációkat tartalmazó művét, amely Sélyei Balogh István *Temetőkertjétől* (Várad 1655, RMNy 2622) nyerte ihletét. Felteszem a kérdést, hogy Ioan Zoba nem állhatott-e rokonságban Bethlen Gábor heidelbergi alumnusával, Petri Zobas Ferencsel, aki 1640-ben Geleji Katona Istvánhoz intézett üdvözlő verset *Franciscus Z. Petri ecclesiarum orthodoxarum terrae Fogaras inspector et ... principis Transsylvan. concionator Fogarasiensis. Anno aetat 50.* aláírással (RMNy 1825(3)).

A fejezet terjedelmesebb része azt a folyamatot írja le számos primér forrásra alapozva, ahogyan a fejedelmi Erdély megszűnte után a berendezkedő új hatalom a katolikus egyházzal együttműködve főként éppen a románság reformált gyülekezeteit unióta a római egyházzal, kialakítva a románság görögkatolikus egyházát. A gyorsan elért katolikus siker alapját abban a tényben jelöli meg Nagy Levente, hogy amíg a reformáció missziós időszakában a reformációt elfogadó román papok és hívek „semmilyen előnyhöz sem jutottak az áttéréssel”, akik elfogadták a reformációt a románok közül azok pusztán lelkiismereti okokból cselekedtek. A katolikus unió viszont társadalmi és gazdasági téren egyaránt komoly előnyöket nyújtott a román papok számára. Azaz éppen a társadalmonkívüliségből való kilépésre nyújtott lehetőséget.

Nagy Levente hatalmas munkát végzett el az erdélyi románság reformációja forrásainak teljességre törekvő, szigorú kritikával végig vitt filológiai és nem egy esetben teológiai elemzésével. Eredményeit széles társadalom – és egyháztörténelmi keretbe illesztette, és szembesítette azokat a román és nemzetközi szakirodalom állításaival. Ezen a módon minden eddiginél részletesebb, valószínűbb és

minden bizonnyal valóságosabb képet rajzolt erről a kiemelkedően fontos és a magyarországi tudományosság részéről nem kellő intenzitással kutatott témáról.

Befejezésül a disszertáció publikálására szeretnék javaslatot tenni. Ezt kétféle formában is szükségesnek látom. Szükség volna egy teljes tudományos apparátussal felszerelt monográfiára, és szükség volna egy a szélesebb közönséget megcélzó, a terhes filológiai fejtegetéseket mellőző, olvasmányos, tudományos ismeretterjesztő könyvre. A monografikus változat a disszertációval lényegében elkészült, csupán néhány szerkesztői feladat maradt hátra. Külön felhívom a figyelmet a névmutató elkészítésére és a névhasználat egységesítésére. A román nevek most romános, magyaros és latinizált formában egyaránt előfordulnak. Következetesebbé kell tenni a források könyvészeti és levéltári hivatkozásait – haza beszélek – célszerű volna az RMNy számot minden egyes forrás, minden említésénél megadni. Szükséges volna néhány térkép, amely a reformált román egyházak térbeli elhelyezkedését szemléltetné. Továbbá – persze tudom, hogy ez nagyon maximalista igény -- szükséges volna mindkét változatot több nyelven, magyarul, románul és legalább egy világnyelven megjelentetni. Különösen fontos volna ez az országimago építésének szempontjából.

Nagy Levente disszertációjának elfogadást a legnagyobb elismeréssel javaslom a Tisztelt Bizottságnak.

Budapest, 2019. június 11.

Heltai János